

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ФЕНОМЕНУ МАРГІНАЛЬНОСТІ

Поняття маргінесу традиційно використовується в соціальній філософії, соціології та політичних науках для аналізу межового положення особи по відношенню до будь-якої соціальної спільності. Перехідний період, у якому перебуває українське суспільство, супроводжується процесами, що сприяють маргіналізації індивідів, соціальних груп і держави загалом. Теоретична інтерпретація феномену маргінальності суттєво відстає від практичного розгортання явищ маргінального ряду. В статті відмічається плюралізм підходів до розуміння маргінальності в суспільних та гуманітарних науках. Сучасна концепція маргінальності є багатofакторною, багаторівневою і мультикомпонентною. Філософія звертається до аналізу цього феномену як іманентному будь-якій соціальній організації. Теоретичні розробки концепції маргінальності не є самоціллю. Із практичної точки зору подібні дослідження можуть бути використані для створення пропозицій з удосконалення державної політики України в контексті гармонізації соціальних відносин.

***Ключові слова:** маргінальність; міграція; об'єктивована форма маргінальності; суб'єктивована форма маргінальності; трансформація.*

Постановка проблеми. Філософське осмислення маргінальності є актуальним у контексті вивчення життєдіяльності сучасного суспільства. Перехідний період, у якому перебуває українське суспільство, супроводжується істотними змінами у сфері зайнятості, руйнуванням «радянських» цінностей, трансформацією стратифікаційних моделей та усталених форм соціальної взаємодії. Розкол соціокультурного простору, дезінтеграція, різноманітні конфлікти, сепаратизм тощо привертають увагу науковців до вивчення феномену маргінальності.

Радикальні зміни, що сталися в сучасному українському суспільстві після революції гідності, дають підстави для висловлення думки, згідно з якою треба виключити будь-яку претензію щодо універсалізму наукових теорій, які можуть пояснити різноманітні проблеми, що виникають у соціумі. Навіть фундаментальні теорії, філософські концепції або суспільні аксіоми, які здавалися стабільними і непорушними, на базі яких можна було б будувати різні соціально-політичні конструкти, рано чи пізно стають нестійкими і рухливими. Виникають можливості формування нових теорій, підходів, схем. На деякий час нові цікаві розробки стають актуальними, привертають до себе увагу дослідників, з деякими із них можна погоджуватись, критикувати, бути в захваті. В сучасному світі плюралістичних цінностей все має право на життя.

Аналіз досліджень і публікацій. Осягненню проблем маргінальності, маргінальної ситуації, маргінального статусу, маргінальної ролі, характеристик та типів, умов та стадій маргінальності присвятили свої роботи як західні вчені – Д. Головенські, Дж. Беррі,

М. Беннет, Р. Парк, Е. Стоунквіст, Д. Хелд, Т. Шибутані, Г. Гегель, Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, К. Маркс, Г. Маркузе, М. Фуко, М. Хайдеггер, так і російські та вітчизняні науковці – А. Атоян, Я. Банникова, М. Бахтін, Ю. Бродецька, А. Вафін, Т. Вергун, А. Галкін, А. Грін, З. Голенкова, І. Гордієнко-Митрофанова, Л. Гумільов, О. Давиденко, Н. Забеліна, В. Зотов, Е. Ігітханян, Н. Іванова, В. Каганський, І. Казарінова, Л. Кемалова, А. Кузнецов, Ю. Лотман, О. Макаренко, А. Маслов, В. Мельников, В. Малахов, О. Матета, В. Матусевич, Н. Пенькова, І. Попова, І. Прибиткова, А. Свящук, Е. Стариков, Л. Стрілковська, С. Сусарева, Н. Харченко, В. Чернієнко, В. Шапінський, М. Шульга. Як відомо, перелічені особи працювали або і зараз працюють у різних галузях знання.

Метою статті є здійснення теоретичного осмислення природи, сутності, змісту та різноманітних форм феномену маргінальності у суспільстві для з'ясування особливостей його прояву в сучасних кризових умовах. Очевидно, що теоретична інтерпретація феномену маргінальності відстає від соціальної реальності сьогодення. Ось чому є необхідним об'єднання зусиль, концептуальних та методологічних засобів для комплексного, міждисциплінарного вивчення цього феномену. Соціально-філософський аналіз феномену маргінальності дозволяє краще зрозуміти природу сучасного соціального світу і суспільних трансформацій.

Основна частина. У кожній галузі знань тема маргінальності набувала особливого забарвлення. Історично першою спробою застосування цього терміна можна вважати сферу економічних знань. Маржиналізм виникає у Франції та Німеччині в другій поло-

вині XIX століття. Завданням цього економічного напрямку є пояснення економічних процесів та явищ, виходячи з граничних величин або станів

Поняття маргінесу традиційно використовується в соціальній філософії і соціології для аналізу межового положення особи по відношенню до будь-якої соціальної спільності, що накладає відбиток на її психіку і спосіб життя.

Зокрема, в соціолого-культурному напрямку виділяють американську та європейську традицію трактування поняття маргінальність. Американська (починаючи з Р. Парка) зосереджується переважно на вивченні культурного конфлікту, який виникає при переході особистості із однієї спільноти в іншу з відмінною культурою, субкультурою, стилем життя (Е. Стоунквіст, Е. Х'юз, Т. Шибутані) Досліджуючи міграційні процеси, Р. Парк аналізував «особистість на межі» двох культур, яка нерідко вступає в конфлікт з соціумом. Вчений характеризував маргінальність не лише як стан на межі, а й як приналежність одночасно до двох груп чи культур в умовах міста. В ситуації маргінеса опиняються так звані «культурні гібриди», які баланують між домінуючою у суспільстві групою, але повністю ніколи її не сприймають, і групою з котрої вони вийшли [1].

Філософське поняття маргінесу характеризує специфічність різних культурних феноменів, часто асоціальних або антисоціальних, які розвиваються поза домінуючих в ту чи іншу добу правил раціональності, які не вписуються в сучасну пануючу парадигму мислення і, тим самим, доволі часто розкриваючи протиріччя і парадокси маргінального напрямку культури. До представників культурного маргінесу традиційно відносять творчість таких мислителів, як Ф. Ніцше, маркіз де Сад, Л. фон Захер-Мазох, А. Арто, С. Малларме та ін. Європейській традиції (починаючи з К. Маркса та М. Вебера) властиво дослідження структурної (соціальної) маргінальності, з акцентуванням на об'єктивній соціальній зумовленості маргінальності, визначенні умов та чинників даного явища. Найчастіше це поняття застосовували до: декласованих елементів, проблемних груп, «соціального дна»; соціальних груп, які виключені із системи суспільних зв'язків (К. Рабан, А. Фарж) [5].

Інтерес до феномену маргінальності загострив у середині XX століття французький структуралізм (К. Леви-Стросс, Ж. Лакан), який використовував поняття «маргінальний суб'єкт», «маргінальний простір». «маргінальне існування», які виникають у «щілинах», «дещичках», «проміжках» між структурами, виявляючи свою межову природу при будь-якому вимірі, зсуві або взаємодії структур. Проблема культурної маргінальності набуває особливого значення у філософії постструктуралізму і постмодернізму: в «шизоаналізі» Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, «генеалогії влади» М. Фуко, «деконструкції» Ж. Даррида та ін.

У постструктуралізмі поняття маргінальності суттєво змінюється завдяки ідеї децентрації Ж. Деррида, яка не просто змінює панівні і підпорядковані об'єкти, а знищує саму ідею первинності, відстоюючи ідею «розрізняння», «інакшості», співіснування множинності нетотожних один одному, але рівноправних

структур. За відсутності центра структури, яка є концентрацією і символом влади, зникає і поняття панівної, домінантної «високої» культури. Режим «депотично означеного» поступається місцем принципу детериторіалізації, в результаті чого змінюється маргінальне положення «носія бажання» в географічному просторі [5].

Узагальнюючи американські й європейські погляди на проблему маргінальності й маргінальної культури, можна дійти висновку, що дані явища є породженням переважно трудової імміграції. Мігранти-переселенці усвідомлено прагнуть увійти в нове соціокультурне середовище, вивчити мову, засвоїти норми і зразки референтного способу життя, систему цінностей своєї нової батьківщини. При такій спробі соціальної адаптації зовнішні мігранти в більшості випадків стикаються з проблемами комунікації.

Одну з схем способів аккультурації пропонує канадський психолог Дж. Беррі. За ним, у індивідів і груп є чотири можливі вибори: асиміляція, сепаратизм, інтеграція та маргіналізація. Дж. Беррі вважає, що люди, опинившись на межі двох культур, не обов'язково страждають від проблем, з якими в результаті цього стикаються: людина приходить до дезорганізованості та розпачу, тільки якщо інтернализує конфлікт культур. Крім орієнтації на інтеграцію серед факторів, що дозволяють індивідам не страждати від негативних психологічних наслідків життя на стику культур, можна також виділити їхні об'єднання в нові субкультури [7].

Американський дослідник М. Беннетт виокремив етапи особистого росту індивідів, що взаємодіють з представниками інших культур і одержують соціальну підтримку. Згідно цієї моделі, при успішній адаптації індивід проходить три етноцентристські етапи (заперечення відмінностей; захист від відмінностей з їх оцінкою на користь своєї групи; універсальна позиція мінімізації відмінностей) і три етнорелятивістських етапи (прийняття відмінностей; адаптація до культурних або групових відмінностей, тобто здатність не лише їх визнавати, але й діяти відповідним чином; інтеграція, тобто застосування етнорелятивізму до власної ідентичності). Позицію індивіда на вищому етапі особового росту він називає «конструктивною маргінальною», що відповідає таким поняттям, як «людина-посередник між культурами», «міжкультурна компетентність», «людина мультикультури» [6].

У такий спосіб, більшість дослідників дійшли висновку, що стратегія маргіналізації – дезадаптивна. Вона полягає в тому, що у групи мігрантів немає прагнення ні до підтримки власної культури, ні до підтримання відносин з приймаючою культурою. Індивід, що дотримується цієї стратегії дезадаптивний, не знає яких цінностей і стандартів йому дотримуватися у своїй поведінці.

За наявності великого спектру наукових обґрунтувань маргінальності виникають труднощі у виокремленні саме її соціально-політичної сторони. Спроби пояснити цей аспект серед вітчизняних та російських дослідників належать А. Вафіну, О. Матеті, І. Івановій [2; 3; 4].

За А. Вафіним, політична маргінальність – це феномен, що характеризує такий стан політичного агента або груп агентів, в якому вони є позасистемними полі-

тичними гравцями в межах політичного поля, гравцями, що рухаються в бік політичної системи [2, с. 142].

О. Матета визначає політичну маргіальність як вияв перехідного, структурно невизначеного становища соціально-політичних інститутів у політичній системі суспільства, що характеризується відсутністю єдиної шкали політичних цінностей та кризою політичної самоідентифікації учасників політичного процесу. Так, носії маргіальної політичної субкультури, зберігаючи зовнішню лояльність та декларативну прихильність демократичному курсу держави, у своїй реальній діяльності спираються на маргіальні інститути клановості, корумпованості, номенклатурності політичних акторів [4, с. 9].

У цьому контексті маргіальними державами вважаються ті, які через економічну та соціальну нерозвиненість, політичну слабкість порівняно з іншими державами, або ж в межах політичної автономності від інших держав опиняються на периферії глобального світового політичного простору.

Маргіальними визначаються ті політичні системи, «діяльність політичних інститутів яких орієнтована не на об'єднання політичних акторів та налагодження відносин між населенням і владою з метою збереження єдності політичної системи, а на власне «будівництво». Звідси, маргіальність на інституціональному рівні виникає з дисфункційності, переходу або подвійного характеру функцій, які виконуються тим чи іншим політичним інститутом. Основними передумовами дисфункційності інститутів політичної системи, що робить її маргіальною, є перехідність, багатосуб'єктність, конфліктність, бюрократизація [3].

Маргіальність є особливо характерною для суспільств перехідного типу й може зростати в умовах війни або кризи – зміна економічної кон'юнктури зумовлює зміни в зайнятості людей, відтак у їхній свідомості зростає непевність у очікуваннях. Зміни, які відбуваються в політичній системі перехідного суспільства, визначають перехідність соціальних політико-психологічних настроїв громадян. Ось чому констатується наявність чітко зумовленої політико-психологічної маргіальності, що характеризується кризою ідентичності, яка виступає фоном взаємодії політичної, соціальної, культурної та етнічної самосвідомості і призводить до втрати духовних орієнтирів, ціннісних основ буття людини, тобто тих змістоутворюючих структур самосвідомості, які забезпечують життєві прояви цілісності особистості. До цих ознак політичної маргіалізації також додається втрата довіри виборців до наявної політичної еліти [5, с. 18].

Багатосуб'єктність політичної системи – велика кількість політичних партій, суспільно-політичних рухів, неполітичних об'єднань, політичних еліт і регіональних лідерів роблять неможливими контроль і координацію їхньої діяльності з боку держави і суспільства, в результаті чого бурхливо розвивається політична регіоналізація і дезорганізація [4, с. 10].

Конфліктність всередині політичного класу, що виникає через перманентну зміну правлячих верхівок, кожна з яких приходиться з «новими правилами» гри, веде до конфлікту як між суспільством і політичною елітою, так і всередині самої еліти.

У такий спосіб функціонування політичних інститутів стає неефективним через бездіяльність, нездатність вживати швидких і своєчасних заходів для подолання кризи; невміння або небажання займатися політичною соціалізацією населення, інтеграцією індивіда в політичну систему, пристосуванням груп та індивідів до політичного середовища та його вимог, підтримкою індивіда при ототожненні себе з політичною системою і владою; а також через відсторонення населення від участі в процесі формування політичної відповідальності і культури. Не останню роль у цьому процесі відіграє бюрократизація політичних інститутів [3].

Отже, маргіальність – це не консистентний, невизначений пограничний стан людини, котрий виникає в результаті втрати загальноприйнятих норм і цінностей і неспроможності успішно та швидко адаптуватися до змін, нового середовища. Виокремлення об'єктивної і суб'єктивної форм маргінесу дозволяє уточнити сутність та механізми соціальної дії даного явища у відношенні до конкретного об'єкта. В основі суб'єктивної форми лежать процеси дивергенції особливого світогляду суб'єкта із пріоритетними аксіологічними орієнтирами та провідними нормами в соціумі, об'єктивна – фіксує результати суспільної політики відносно співіснування із маргіальними об'єктами. В результаті окремі форми маргінесу складно диференціювати як безумовно низхідні або висхідні.

Це можна дослідити на прикладі сучасної міграції, коли вона виступає як низхідна форма маргінесу, якщо соціальний суб'єкт прагне покращити рівень свого життя лише за рахунок більш високих стандартів спільноти до якої мігрує. Чинниками висхідного розвитку можуть виступати прагнення мігранта до здобуття специфічної освіти, професії, самореалізації. Подібна дихотомія має місце під час аналізу відхилень від норми діяльності різних видів опозиції: політичної, економічної, науково-технічної, гуманітарної тощо, що може призвести до радикальних соціальних протестів. На нашу думку, доцільним було б об'єднати європейську й американську традиції в тлумаченні соціальної системи. В результаті такого синтезу можна визначити соціально-політичну маргіальність як позасистемну, розуміючи в даному випадку під політичною системою складний механізм формування та функціонування політичної влади, до якого входять філософська, організаційна, культурно-ідеологічна, нормативна й інформаційно-комунікативна підсистеми.

Висновки. Отже, аналіз досліджень феномену маргіальності представниками різних галузей суспільного та гуманітарного знання дозволяє констатувати ускладнення змісту маргінесу в сучасній соціальній реальності і дійти висновку, що наявні маргіальні спільноти характеризуються якісними і кількісними відмінностями від попередніх історичних форм. Маргіалізовані прошарки населення – це результат складного процесу взаємодії суб'єктивних і об'єктивних форм низхідної або висхідної складової маргінесу. Теоретична значущість проведеного дослідження полягає в тому, що здійснений соціально-філософський аналіз феномену маргіальності в генезисі постіндустріального суспільства дозволяє краще зро-

зуміти природу сучасної цивілізації і суспільних трансформацій, дію дисфункційних механізмів у суспільстві, а також вивести рефлексію щодо розглянутого феномену на новий якісний рівень.

Зміна об'єктивних умов соціальної життєдіяльності вимагає розробки її нового образу. У цій справі

представники різних галузей науки можуть зробити свій внесок. А філософія залучає інформацію щодо феномену маргінальності з інших галузей знання для створення нової соціальної теорії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балла М. Живущие на краю / М. Балла // Знание-Сила. – 2006. – № 11, с. 21-26.
2. Вафин А. Политическая маргинальность: теоретический и практический аспекты / А. Вафин // Полис. – 2011. – № 4. – С. 137–143.
3. Иванова Н. Маргинальность в политическом пространстве : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. полит. наук [Электронный ресурс] / Н. Иванова. – Саратов, 2005. – Режим доступа : <http://www.lib.ua-gu.net/diss/cont/126309.html>.
4. Матета О. Політична та етнокультурна маргінальність у трансформаційних процесах пострадянської України : автореферат дис. на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук [Електронний ресурс] / О. Матета. – Харків, 2007. – 20 с. – Режим доступа : <http://librar.org.ua/load.php>.
5. Усманова А. Р. Маргинальность / А. Усманова // Всемирная энциклопедия: Философия XX век / Главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, Современный литератор, 2002. – С. 444–445.
6. Bennett M. BasicConceptsofInterculturalCommunication [Электронный ресурс] / M. Bennet. – Yarmouth, 1998. – Режим доступа : http://www.ikwa.eu/resources/Bennett_intercultural_communication.pdf.
7. Berry J. Acculturation: Living successfully in two cultures [Электронный ресурс] / J. Berry // International Journal of Intercultural Relations. – 2005. – № 29. – С. 697–712. – Режим доступа : <http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic551691.files/Berry.pdf>.

В. Д. Бронников,
ЧГУ им. Петра Могилы, г. Николаев, Украина

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ФЕНОМЕНА МАРГИНАЛЬНОСТИ

Понятие маргинальности используется в социальной философии, социологии и политических науках для анализа граничного положения личности в отношении какой-либо социальной общности. Переходный период, в котором уже длительное время находится украинское общество, сопровождается процессами, способствующими маргинализации индивидов, социальных групп и даже государства в целом. Теоретическая интерпретация феномена маргинальности существенно отстает от объективно происходящих в общественной жизни процессов маргинализации. В статье отмечается плюрализм дефиниций и подходов к пониманию маргинальности в общественных и гуманитарных науках. Отмечается, что современная концепция маргинальности является многофакторной, многоуровневой и мультикомпонентной. Представляется, что философский анализ проблемы маргинальности может иметь практическое применение для осуществления государственной политики Украины в сфере социальных отношений и, в целом, для стабилизации в обществе.

Ключевые слова: маргинальность; миграция; трансформация; объективированная форма маргинальности; субъективированная форма маргинальности.

V. D. Bronnikov,
Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolaiv, Ukraine

SOCIAL AND PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE PHENOMENON OF MARGINALITY

Marginal effects are present in all cultural morphogenesis. The purpose of this study is philosophical understanding of nature, essence, content and various forms of marginalized in society to clarify the characteristics of its manifestation in crisis today. Knowledge of the mechanisms of social action margins will facilitate the creation of useful suggestions for effective social policy in Ukraine. Exploring this perspective, the author has used historical and interdisciplinary approaches. In the literature there is incorrect use of the term «marginality». To avoid this error should clearly state approach, industry knowledge within the case study will be done. At the same time, the article the rejecting narrow disciplinary approaches in explaining marginality. It is proposed to consider this issue at the micro and macro level. The essence of marginality determined by the specific historical situation and specific socio-cultural reality. In modern Ukraine manifestations of marginality is instability, disorientation, anomie, social and cultural gap relationships, increase social exclusion. Development problems of marginality engaged representatives of various

branches of social science and the humanities, which suggests the presence of modern synthetic concept of marginality. However, philosophical reflection regarding marginality is also required in terms of creating a new social theory. Social and Philosophical Analysis of marginal phenomena to better understand the nature of modern social world and social transformations.

Key words: *marginality; migration; transformation; objectified form of marginality; subjectivized form of marginality.*

Рецензенти: *Горбаченко Т. Г.*, д-р філос. наук, професор;
Осипов А. О., д-р філос. наук, професор.

© Бронніков В. Д., 2015

Дата надходження статті до редколегії 23.03.2015 р.